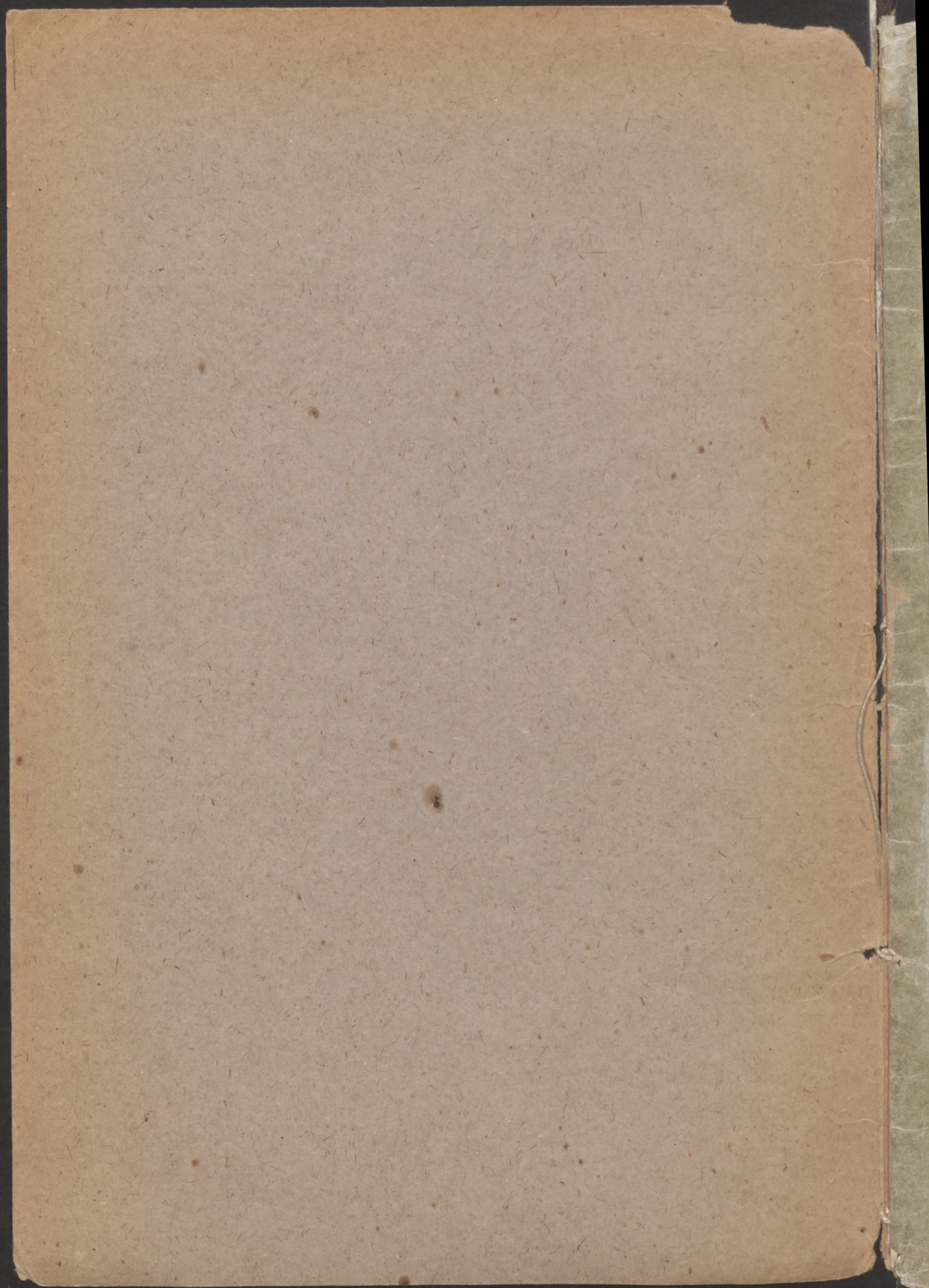

204.305

204805

21

ARANY LÁSZLÓ

IRTA

VOINOVICH GÉZA

Különlenyomat az „Uj Magyar Szemle” 1900. évi XII. számából

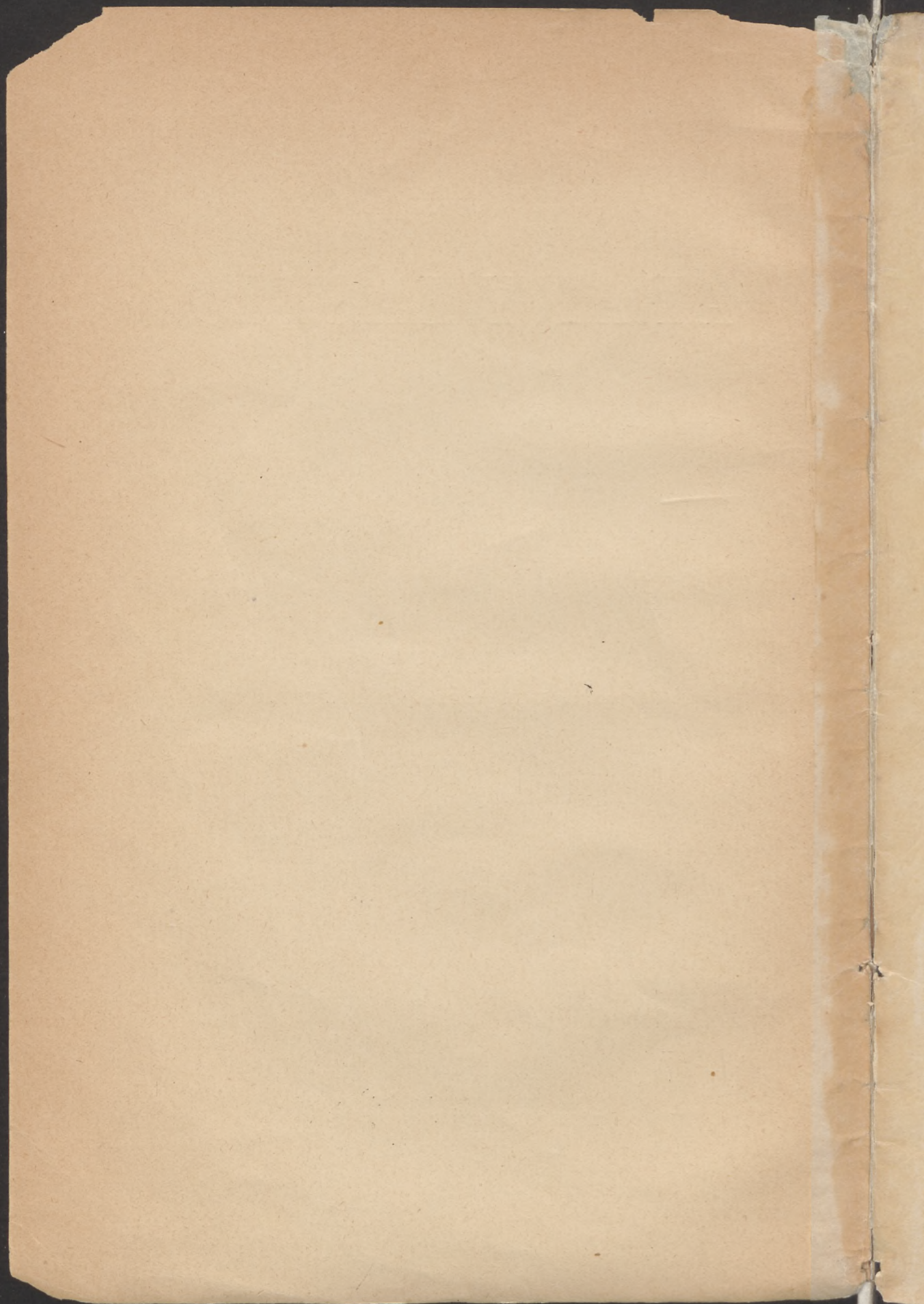

BUDAPEST, 1901.

RÉVAI ÉS SALAMON KÖNYVNYOMDÁJA

VIII., ÜLLŐI-ÚT 18.

ARANY LÁSZLÓ

IRTA

VOINOVICH GÉZA

Különlenyomat az „Uj Magyar Szemle“ 1900. évi XII. számából

BUDAPEST, 1901.

RÉVAI ÉS SALAMON KÖNYVNYOMDÁJA

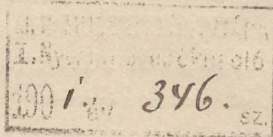
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18.

II. l.
Hung. l.
933. ha.

204305

Harmadfél éve, hogy Arany Lászlót atyja sirjába temették s koporsójának virágaival elborították Arany János gránit szarkofágját. Akkor inkább csak az irodalom közelebbi barátai tudták, mily méltán saját érdemének, s mennyire nem örökölt nevének szóltak e koszorúk. A névtelenség szerény köntösében járta meg írói útjának javarészét, s a *Déliabok* hősének olvasói közül is sokan nem tudták aznapon, hogy költőjüket temetik. A pályát, mely e sirnál megszakadt, a legnagyobb rész csak most látja majd teljességében, mikor összes munkáinak gyűjteménye megjelenik.*

Arany László maga sohasem gyűjtötte össze munkáit, sőt főművét, a *Déliabok* hősét sem adta ki ujonnan, bár az első kiadás egy év alatt elfogyott. Tartózkodó természet volt és rejtkező, nem szerette, ha sokat emlegetik nevét. Inkább lemondott a nevére háramló fényről, mintsem nevétől látszassanak fényt nyerni művei. Főműve névtelenül nyert koszorút a Kisfaludy-Társaság pályázatán, névtelenül is jelent meg; prózai munkái is nagyrészt név nélkül láttak napvilágot. De e névtelen művek nevet szereztek írójoknak, s ma, midőn sokan, még dolgozva, túléltek nevöket, az ő neve él, bár huszonöt événél több, hogy lantja elhallgatott.

* E kiadás a tavasszal fog megjelenni. Gyulai Pál rendezi. Öt kötet lesz, s Arany László munkáinak — néhány kisebb prózai fordítást nem számítva — teljes gyűjteménye.

Írói pályája csaknem annyi évet számlál, mint élete, a költői alig terjed tíz esztendőre. 1866-ban nyerte első koszoruját a Kisfaludy-Társaságtól *Elfrida* című költői beszélyéért, s hét év múlva, 1873-ban, zengte hattyu-dalát a *Hunok harczáról*. De e rövid pálya nagy fejlődést és nagy eredményeket mutat föl. Nagyobb sikerei voltak, mint kortársai közül bárkinek, s e diadalait nagyobb tehetségével érdemelte ki. A Kisfaludy-Társaság koszoruja *Toldi* dicsősége óta nem övezett az övénél méltóbb homlokot.

Költészetének erényei még inkább kitűntek ama nehéz években, midőn munkái megjelentek, bár máig sem vesztek értékükből. Utját nem kereste a közönség szeme láttára, egyszerre teljes kifejelettségben lépett elő. A csüggeteg bánat és hirtelen föllángolás napjaiban ő nem merült sivár kétségbeesésbe, s lelkesülésében is ismert határokat, míg társai a tulságok közt hanykolódtak. A szerte röpködő, kevés becsű lírai dalok közt ő hallgatott magáról, éppen mint atyja, s a haza és a kor irányeszméi kötötték le figyelmét.

Minden társánál nyugatibb és magyarabb egyszerre. Kortársai közül senki sem látja jobban a nyugati világ eszméit, de szíve magyarabbnak maradt mindegyikénél. Éppen innen fakad költészetének jelentősége és különös bája. Új eszméket vezetett be költészetünkbe, s új, megfelelő hangon szólaltatta meg azokat. Ő megértette, hogy a filozófiai és természeti tudományok előremente után új, nagy feladat vár az emberiségre: e haladás gyümölcseit minél szélesebb körben értékesíteni, s vívmányaival megszépíteni és megkönnyíteni az emberi életet. Fiatal szíve megtelt a közgazdaság és szociálpolitika összekapcsolódó eszméivel. Belevitte azokat költészetébe, bele prózáiba is. Élete is megszolgált a költői és közgazdasági eszmék szolgálatában. A *Déliabok* hőségének költője mint a Földhitelintézet igazgatója halt meg.

Azért költői pályája, bármily rövid, nem töredék. Benne a költő egy volt az emberrel, s mint előbb az ember nemes szíve meg-megcsillan költeményeiben is, később a költő tovább él a hallgató emberben, kit sohasem hagy el költői kedélye, bár versben később nem nyilatkozik.

*

Egész élete összeforrt a költészettel, s kora ifjúságától sirjáig elkísérte az irodalom művelése és szeretete. Atyjának és Petőfinek üdvözlete bölcsőjében fölavatta őt. Már a népmesé-

ket sem hiába hallgatta gyermekkorában. Nénjével, Juliskával, sokat lejegyeztek, amint a szolgálóktól vagy a mezőn dolgozó parasztoktól hallották. Tizennyolcz éves korában meg is jelent egy jókora kötete *Eredeti népmesék* czimen. (Összegyűjtötte Arany László, Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. MDCCCLXII.) Gyulai Pál kimondta, hogy máig ezek a legjobban elbeszélrt népmesék. Ugy látszik, nem jegyzett le s nem adott ki mindent, amit hallott, kiválogatta a formára és tartalomra értékesebbeket. Előadása oly közvetlen, mintha valóban mesélni hallanánk s nem könyvből olvasnók e meséket. A szerkezet naiv bája, a nyelv fordulatossága, a kedveltebb szólások gyakori ismétlődése, a visszavisszatérő, rímbe csattanó közhelyek, az eleven előadás, melynek folyását egyetlen nem-népi szó sem zavarja meg, egészen az élő szó közvetlenségével hatnak. A fiatal írónak élénken szeme előtt lebegett, amit atyja egy évvel az ő gyűjteményének megjelenése előtt Merényi népmeséiről irt s magát e tanításhoz szabta. Kiirtotta a betolakodó irodalmi kifejezéseket, tartózkodott a tősgyökeres szólások szokatlan és sértő halmozásától, kerülte a mesebuvár önkénytelen színezését, s nem indokolta önkényesen a csodálatosabb részeket. Egészen a nép eszejárásához alkalmazkodott, melyet jól ismert, s naiv hittel és érdeklődéssel irta le a meséket, mintha ma ő mondaná el, amit tegnap maga hallott. Inkább a költő élvezetével, mint a tudós boneczoló figyelmével merült hallgatásukba, s megelégedett azzal, — ami a legnagyobb érdem, — ha minél hivebben irhatja le.

Ő rá egészen talál, amit atyja kíván a jó mese-gyűjtőtől, hogy „olyan legyen ő, ki ha ama körben marad, hivatva volt a vidék legügyesebb mesemondója gyanánt szerepelni.”

A hü előadásnak és gondos válogatásnak következménye, hogy népmeséink közül ezek ma a legismertebbek. Sokat átvettek belőlök az iskolai olvasókönyvek s ahány nemzedék azóta felserdült, mindnek jó ismerőse az aranyhaju királykisasszony meg Babszem Jankó, a Farkas-tanya és a kis ködmön története. Arany László később is foglalkozott a népmesékkal. E tárgyról irt jeles értekezéssel foglalta el székét a Kisfaludy-Társaságban (1868), mely később Gyulai Pállal együtt őt bizta meg népköltési gyűjteményének szerkesztésével. Gyulai Pál a misztériumokat, dalokat és balladákat rendezte s kísérte jegyzetekkel, Arany László a népmeséket és mondákat s újabb gyűjtésének gazdag anyagát is itt tette közzé.

A népmesék gazdag nyelvének hatása költészetén is megérzik. Vonzódott a vidám mesélő hanghoz, mely részletez hosszadalmasság nélkül, s kedvelte a magyar és idegen mondákat, melyek alakját maga az idő csiszolta kerekdeddé.

Mindkét hajlamának van nyoma költészetében. A népies stíl pompásan illik a *Szőkevények* huszárcsínyéhez; Elfrida pedig angol mondán alapul.

Arany László pályáján világosan látni a természetes emelkedést. Fél-gyermek korában a népmeséket gyűjti össze, melyeket hallott, ifju korában széttekint a világirodalomban s tanulmányt ír egyik kevésbé ismert kedvencz költőjéről, Lermontovról. A tanulmányba több részletet lefordít munkáiból, s eközben kedvet kap ahhoz, hogy két hosszabb elbeszélő költeményét egészen átültesse. Egyebet is fordít, Shakesperet, Molièret, Puskind, s midőn így gyakorolta verselői készségét, csak akkor áll elő eredeti költeményekkel. A népmesék lejegyzésével megedzette stílusának magyaros ízét, erejét, folyamatosságát, a fordítások révén kifejtett érzéke a jellemzés biztossága, a lélekrajz elevensége, a cselekvény fejlesztésének módja s a kellő hang hatása iránt. Mindezeket összeolvasztotta később költészetében s műfordításai mintegy előtanulmányul tűnnek föl, bár önmagukban is becses alkotások. Költői útjának ez állomásaira egészen illik, amit Goethe mondott Eckermannnak (1823. szeptember 18.): „Nem elég, hogy lépéseket tegyünk, amelyek egykor célra vezetnek, hanem minden lépés maga cél legyen és érjen valamit, mint lépés.”

Műfordítói készségének legszebb bizonyossága Lenau egy versének fordítása. A fordítás hű képe Arany László műfordítói tehetségének s a műfordítás mintájául tekinthető. Hű a kifejezések utolsó árnyalatáig, s oly szabadon ömlik, hogy egészen az eredeti közvetlenségével hat, mintha ő maga írta volna.

Lermontov-fordításait életében nem adta ki, mert nem oroszból, csak németből fordított, Bodenstedt után. De tagadhatatlan, hogy e fordításokban sok van a fiatalon elhunyt orosz költő jelleméből, kinek egész élete egy szilaj, szenvedélyes ifjuság volt. Arany László nem siker nélkül igyekezett visszaadni Lermontov heves, könnyen folyó stíljét, s amellet sikerült neki az egyes beszélek hangját is visszatükröznie. A *cserkesz-fiuból* az epedő honvágy sóhajt s a beteg lázas képzelődése tűnik elő. A *sármányvőné* modern történet, egy léha katonatiszt szerelmi

regénye. Aranynak egyformán sikerül visszaadni a természet haldokló fiának elbeszélését s a léhákat ostromozó gúnyt, a kínos sóhajt és a vidám, élénk elbeszélő hangot; a párversek nyugodt folyását s a bonyolult szerkezetű strófák pattogó rimeit. Amellett Lermontov révén mintegy önmagát is jellemzi, a lefordított költemények megválogatásával. A hazaszeretetnek, az életfelfogásnak oly nyilatkozatait, a félművelt társadalom tartalmatlan léhaságának, a paraszti élet becsületes egyszerűségének oly rajzait idézi és fordítja le, melyek rá nézve csaknem éppoly jellemzők, mint Lermontovra. Valóban, mintha volna valami hasonlóság e két költő között; Arany éppen úgy vegyít gúnyt hazája életének rajzába, mint Lermontov, csak hogy az ő gúnyja szelidebb, mélyebb érzés van benne, s míg az orosz költő ostromoz, a magyar fájdalom mosolyra fakad. Mintha Aranyban több sziv volna s közelebb lenne hozzánk, mint az a maga nemzetéhez. Mind a ketten ki tudják fejezni érzéseiket anélkül, hogy magukról szót ejtenének. Lermontov egy hánykódó hajóról ír, s mind az ő sorsát látjuk abban, anélkül, hogy magát egy hanggal is emlitené. Arany éppen így el tud rejtőzni leírásai mögé.

Ez időtáiban egyebet is fordított. Lefordította Puskin *Don Juan* verses színművét, szintén Bodensedt után, aztán már eredetiből Shakespere *A két veronai ifju* (1865), *A tévedések játéka* (1866) és *Sok hühhó semmiért* (1871) című darabjait s Molière *Tudós nőt* (1869), melyek mind a Kisfaludy-Társaság Shakespere- és Molière-kiadásában jelentek meg. Ezekben is vissza tudja adni íróik egyéniségét, Shakespere pajkos humorát, melyben mindig sejthetni lelkének nagyszerűségét, s Molière patakzó ötleteit, hirtelen szótréfáit, egész komikai kincstárát e gazdag léleknek, mely vigjátékokba tördelte szét élete tragédiáját. Minde me művekben a humor és gúny vegyülete játszik, melyekből gazdag ér volt Arany László lelkében is. Szerette Shakespere játszi tréfáit, csapongó szeszélyét, önmagának való jókedvét, nem kevésbbé Molière espritjét, értette gúnyjokat s a pergő tréfa közben meg-megjelent előtte a vidám mezbe öltöztetett komoly élet, mely torz köntösében sem vesz valódiságából. Az életben is mindjárt meglátta a torzat, a komikust, helyzetek félszégességét, emberek árnyoldalait, de nem esett kétségbe miattok s nem fordult el tőlök sértőn, mindent megértvén, mindent megbocsátott, s egy mosolylyal könnyített magán. Kedélyében volt némi hajlam a pesszimizmusra, melyet érzése melabúvá

emelt, s humora és gúnyja éppen annak köszöni nemességét, hogy e mélabúval olvad össze. A komolyság és komikai hangulat egyensúlyban vannak lelkében és sohasem szakadnak el egészen egymástól. Érzésvilága oly kiterjedt, hogy e szélső húrok is bizonyos közelségben vannak nála. Mélyen belelátott a világ rejtélyébe, s megértenie adatott, hogy tragédia és komédia egyazon dolognak két arculata. Humora nincs komolyság, bánata vigasz nélkül. Szívében éppen úgy ölelkeznek a felfelszillanó derü s a fátyolos komolyság, mint egész lelkében a nyugati eszmék magyar fajának jellemző sajátásaival. Tudja, hogy az élet küzdelem s munkára buzdít, mint a *Hunok harcában*, vagy Balázs ajkával a *Déliabók hőseiben*, de mint ebben a főművében, máshol is mindenütt érzi az elmulás kényszerűségét, az enyészet szellőjét. Jellemrajzoló erejének is legszebb példái, midőn egy-két sorral vázolja az ember változását az idők folyamán, elzsibbadását, álmait elvesztését s beletörődését a világ közsorába.

Humorba játszó mélabú, komikai helyzetek és komoly kifejlés, a tréfa köntösébe öltözött komolyság: ezek tűnnek elő eredeti költeményeiből is. Kisebb költeményt keveset írt. Mindössze egy ódája maradt ránk, *Tünődés* című, 1868-ból, s néhány emlékkönyvbe írt apróság. Az emléksorok közül a Szalay Lilihez írottat derűje emeli ki; a Zichy Mártáé Victor Hugót utánozza, Arany meg is kérte nejét, úgy adja azt át, mint fordítást. De a tréfa természetesen mégis kitudódott. Ezek azonban késői forgácsok. Első kiadott eredeti költeménye a *Tünődés* volt. Ezen érzik leginkább atyja hatása, kivált a *Dalnok bája* költeményé; ugyanolyan versszakokban van irva is. Egyéb munkáin éppen nem érzik e hatás, bár atyjától sokat tanult s úgy látszik, még többet örökölt. Bizonyára inkább örökölt, mert tanulmány mellett aligha őrizhette volna meg ennyire önállóságát. Nyelve hajlékony és erőteljes, szótára gazdag, nyelvérzéke biztos s a rokonkifejezések közül mindig megtalálja a legalkalmasabbat.

Sikerül megütnie a megfelelő hangot s azt zavartalanul meg is tartania. Eltanulta atyjától a középrimek alkalmazását, melyekből *Elfridában* találni legtöbbet, s a stanzák természetes beosztását.

De nemcsak atyjától tanult, hanem közvetlenül a néptől is s attól oly szó-alakzatokat, egyre fejlődő alakban visszatérő ismétléseket vett át, minőkre példát atyjánál nem találni.

Költőivé emelte a nép mesélő stílusát s azt szólaltatta meg a *Szökevényekben* (1868), hol a népies hang és feldolgozás pompásan illik a katonás történethez, mely a negyvennyolczban osztrák állomásukról haza szökő huszárok útját beszéli el jóízű humorral. A kis mű nem tömörül hazafias balladává s nem szélesedik költői beszélylé; rövidke rajz, mely szívesebben időz a huszáros csínyek kiszínezésénél, mint a nagy érzelmek rajzá-nál. Erről a tettek szólanak, a szó az epizódokat festi ki.

Érti a módját, mint kelljen egy alakot néhány vonással megeleveníteni, s apró-cseprő dolgokkal, minő az őrnagy öltözködése, nevetségessé tenni.

Elfridában is elevenen rajzolt alakok lépnek elénk a monda szürkületéből. A mese vázát Dickens *A child's History of England* művéből vette, de előadása oly mesterkéletlen és könnyed, hangja oly naiv és egyszerű, hogy úgy tűnik fel, mintha az egész ily készen kínálkozott volna már a mondában. Mintha a művésznek nem is kellett volna alkotnia, csak megőriznie a mese kerekded formáját, egyszerű, csattanó cselekményét, a természetes és mégis meglepő fordulatokat, az elmés, de nem szövevényes bonyodalmat, a könnyed és hirtelen kifejlést. Alakjain szatirikus humor s az ódon történet zománca látszik.

Irodalmi pályaversenyeken rendesen csak az író gazdagodik a pályadíjjal; azon a napon, midőn versenytársai előtt *Elfrida* vitte el a koszorút, az irodalom is nyert. Még pedig többet *Elfridánál*. Egy nagytehetségű fiatal költőt, ki e sikertől felbuzdulva, új, nagyobb művel állt elő.

Ez volt a *Déliabok hőse*.

E mű nem csupán Arany Lászlónak, hanem egyszersmind egész újabb költészetünknek főműve s maig legmodernebb alkotása. Az újabban megjelent költők közt senkisé volt, aki egyéniségének jellemző sajátságaira s gondolatkörére nézve távolabb, értékre közelebb állt volna a század legnagyobb költőihöz, mint a *Déliabok hőse*nek szerzője.

Hangja és tárgya egyformán új volt irodalmunkban. A század legnagyobb költői vagy egyéni érzéseiket zengték, mint Petőfi, vagy ő- és egyéb mondáink feldolgozásába merültek, mint Vörösmarty és Arany. A hazaszeretet s az emberiség nagy eszméi csak egyéni érzéseik kapesán, lírájukban nyertek kifejezést. Akár a remény és lelkesülés hangján szóltak nem-

zetükhöz, akár a vigasztalás és bánatén, saját érzésüket árasztották arra. Koruk rajzába vagy éppen bírálatába nem bocsátkoztak.

A hatvanas évek végén egyszerre két mű is keletkezik, mely a közelmúlt magyar társadalmának rajzát, sőt bírálatát veszi tárgyul. Két költői beszély; az egyik a máig töredék *Romhányi*, a másik a *Délibábok hőse*. Amaz a szabadságharcot s az ötvenes évek elejét rajzolja költői mese keretében, emez az ötvenes és hatvanas évek hangulatát, a borus éveket, melyek emléke úgy sötétlik sziveinkben és történelmünk lapjain, mint egyszerű házak fehér falán kedves halottak fátyolos képei. A mű hasonlatos a nagy mesterek ama festményeihez, melyeken messze kilátás nyílik a háttér felé, szinte a végtelenbe vezetve szemünk sugarát. Itt is az alakokon át történelmünk egyik legérdekesebb korára esik tekintetünk.

Az elbeszélés hőse nem történeti személy, a Bach-korszakban felnőtt névtelen ifju az, kinek élete azonban kapcsolatban van mindazokkal az eseményekkel, melyek nemzetét e korban érdekelték. Így Balázs mintegy a korabeli ifjuság személyesítőjévé emelkedik. Lelke a nemzet közhangulatának tükre. Hamar hevülő, lágy kedély, ki mindig rabja környezetének és saját hangulatainak, így annál hübb kifejezője korának. Lelkében és környezetében hiven tükröződik a kor minden eleme: a fölizgatott társadalom, a lenyűgött nemzeti élet, a hirtelen lelkesülés és hamar ellankadás, az elbizakodó hit és tulzott kétségbeesés gyorsan változó végletei; a zsarnoki kény megvetése s a törvénytelen kormány iránt érzett gúny. E mellett néhány biztos vonással van kiemelve a hősnek s a mellékalakoknak rajzában a szittyá-vér maradisága, lassu meggondolása, fel-felgyuló s hirtelen kialvó szalmalángja; a fel-fellángoló gyűlölet, mely Dugovicsként önélete árán is az ellen megsemmisítésére törekszik, s a vis inertiae kitűrő nyugalma, mely a haladó időtől vár orvoslátot. S mindebbe az ifjuság szivzajlása vegyül; a küzdő, de határozatlan becsvágy, a kifejletlen érzelmek és hirtelen elszánások zsibongása, lázas munka, melyet csüggedő tétlenség követ, csalúton nagy eszmék kergetése, míg eljön a kiábrándulás, a sziv kihül s szegény Balázsnál „nincs benne más, csupán önmegvetés.”

Balázs sorsában mély és igaz tragikum van. Komolyan veszi a csalárd ábrándokat s miattok elhagyja a lányt, kit szive első szerelmi felbuzdulásával szeretett s Garibaldi lobogója

alá áll, mint annyian honfitársai közül. Majd ott is csalódva, bebarangolja Európát s népboldogító eszmékkal tér vissza szabaddá lett hazájába, bátyja birtokára, melynek határában a nagy magyar folyó, a Tisza folydogál, s „mint a Tiszának csendes, halk folyása, foly észrevétlenül a vén idő.” Ott a vidéken hirdetni kezdi eszméit, de hasztalan, csak azt éri el vele, hogy hóbortosnak tartják. Pestre jő tehát, de a hazafiság fénypalástja alatt önzést talál s megcsömörlik ez élettől, melyben megvan a nagyvilági élet minden romlottsága, de nagysága nélkül. Visszatér falujába, újra látja Etelkét, ábrándjai romján, a kiábrándult eszményiesség czinízmusával brutális tettet kísérel meg vele szemben, ami aztán önmagából is kiábrándítja. Lassankint önvádja zsibbad, gyötrelme enyhül, vágyat, bűt feled s tompultan „nézi a világ folyását.”

Nem magyar-é, nem különösen e korszak szülöttje-é ez a minden szalmaszállhoz kapkodó, az életet kívánó, könnyen hevülő, jószívű és kevés belátású fiú, aki kitartás híján oly sokszor kudarcot vall s mindig újra lelkesül, csalóka álmokat tűz maga elé, mert életének nincsen célja, ábrándok után futkos, mert nincs egyebe, csak ábrándja s a kétségbeesés izgatottságával mindenbe belefog, de semmit sem végez.

A többi alak is erősen magyar s mind a kor szülötte. Az „áruló” Réfalvy, a falusi bácsi és néni, a könnyüvérű Dezső, s a tiszazugi társaság alakjai mind elevenek s néhány találó vonás egészen megérezékíti őket. Mily megindító Réfalvynénak pár sorba zárt tragédiája s mily bájos és megható Etelke ébredő s elszunnyadó szerelmének rajza!

Leírásai tiszta hangulatot tükröznek, s könnyedek és szemléltetők. Legkitünőbbek Etelke alföldi utazása s Balázs olasz benyomásai. Humora a korrajzban gazdagon árad, s mosolyra keltőn festi a tüntető hazafiságot, — ami őt sohasem hatotta meg, — mely erő és komolyság híján gyerekes daczczá válik. A süllyedő hajón torz kedvvel ujjongó gályarab mellé odarajzolja a népet, mikor a finánczon boszulja meg magát s a kis diákot, ki hazafiságból elmulasztja a német órát. Egyaránt jellemzőn festi a tiszazugi társaságot, mely a „Jaj be hunczut” mellett keseregve vigad s a kétségbeesés szélén ujjongva siró nemzetet, mely az olasz harcok idején

Ugy megvigadt, hogy könnyével se birt:
„Hurráh, megint egy új csatánk veszett el,
Bár benne tízezer magyar esett el.”

Mit vett művéhez a költő önmagából?

Bizonyára sokat. Ha Balázs jellemének s külső életének semmi rokonsága nincs is az övével, s ha alakjában nem ő maga rejtőzik is, mint Byron a maga hősei mögött, ez alapjában nemes ifju lelkének s hangulatainak rajzában van valami a költő egyéniségéből. Mást is olvasztott ő Balázsba magából, nem csupán olasz- és angolországi utjának benyomásait. Az ő szive is ilyen lehetett fiatalságában, bizonyosan őt is elragadták a délibábok káprázatai, s volt kor, mikor neki is volt merész reménye, feledve, hogy mit tanít a „néptörténelem“; amikor nem ismerte a sok „de hátha“ kételyét, s társaival együtt hitte, hogy

... egy rázkódással új világra kelve,
Testvériség, jog lesz a népek elve.

E kor álmai, reményei az ő szivét sem kerülhették el, de komolyabb volt, hogysen tartósan és mélyen elmerült volna e futó érzések, eliramló álmok tengerében. Mig annyian rabjaiul estek a vak sorsnak, ő ura maradt a maga sorsának. De ha társainak reményeiben nem osztozott is, értette hevületöket, s csalódásaik kínja az ő szivét is megvérezte. Részvétel volt küzdelmeik iránt, érezte a kiábrándulás keserűségét s innen fakadt humora.

Saját ifjúkori érzéseinek emlékei nem csupán Balázs lelkében tükröződnek, hanem talán még inkább a kor rajzában. Hiszen költői beszélyének csak meséje, összetartó fonala a Balázs pályája, tulajdonképpen tárgya azonban az ötvenes és hatvanas évek rajza. Hogyne festette volna ezt hiven és költőien, hiszen ő is érezte vágyait, átszenvedte kiábrándulását, s emlékét épp oly kevésbé feledhette, mint maga a nemzet.

Ifjúkori benyomásai összefonódtak e korszak közérzésével, s midőn költeményét írva még egyszer elandalgott a multból visszazsongó emlékeken, egyszerre búcsuzott saját ifjúságától s a délibábok elfutó korától.

Ez az oka, hogy az egészen bizonyos elégiai hang ömlik el, mely a csöndes borutól a maró gúnyig csapkod. Hideg szarkazmussal csak az idegen kormányzás félszégei ellen fordul, nemzetének fonákságait érzelmes, szinte könnyező humorral nézi.

Hangjának van valami rokonsága a Byronéval, s a *Bolond Istókéval*, de e hasonlóság merőben külső. Aki saját koráról ír,

nehezen kerülhet el némi gúnyt s elégiai szinezetet, s ha sok érzése van, az önkényt elárasztja alakjait és leírásait is. Ezt látni Byronnál s Arany János *Bolond Istók*jában, ezt Arany Lászlónál is. De e hangot, melyet Byron szólaltatott meg először, ő éppen úgy magába olvasztotta, mint atyja, s éppen oly távol áll atyjától, mint Byrontól és követőitől. Byronban mindig van valami szertelen, mintha minden másnál nagyszerűbb akarna lenni, s szinte hivatkozik egyéniségével. Arany Lászlónál ebből semmit sem találni. Arany János inkább önmagát, mint a világot mosolyogja meg; fia maga háttérben marad, s inkább korát rajzolja, mint magát.

A mű befejezése ellen emelt szót az egykorú kritika. Szébb véget kívántak volna szegény Balázsnak, kinek töredék élete mindenkinek rokonszenvét megnyeri. De e befejezés szükség-szerű, s éppen úgy foly a mű kompozíciójából, mint Balázs jelleméből. A költőnek meggyőződése, hogy a nagy álmok mámorára csak keserű ébredés következhetik, s a kitartás híján kapkodó törekvésnek vége csak kudarcz lehet. Nem hamisította volna-e meg a történetet, ha Balázst megóvjá attól a keserű kijózanodástól, melytől a sors nem kimélte meg társait, akiket ő személyesít?! A szerelméből való keserű és csúfos kiábrándulás jelleméből foly s csak elmélyíti tragikumát.

A befejezés hirtelenségét is kifogásolták, meg a végső stanzák reflexióit. A rövidre fogott befejezés korántsem befejezetlenség. Puskin *Anyegin*jét is gyakran sujtják e váddal, de méltatlanul. Midőn Eugén Tatjana előtt térdel, hol megvallotta örök szerelmét, hirtelen belép a herczeg, Tatjana férje. S ezzel vége szakad a regénynek. De nem tudjuk-e, hogy e két sziv örökre elszakadt, hogy mindegyik külön járja a boldogtalanság ösvényét? S mi érdekelhet bennünket még ezen kívül? Minden más kicsiség ehhez képest. S nincs-e éppen így, sőt jobban befejezve Balázs és Etelke regénye? Találkozhatnak-e még valaha? Bizonyára nem s utolsó találkozásuk szenvedélyessége az emlék költészetétől is megfosztja őket. Balázs további életét egészen megvilágítja az a sor, hogy „azóta nézi a világ folyását“. E sorba egy eljátszott élet minden fásultsága bele van temetve.

Épp ily alaptalan a reflexiók hibáztatása. Az egész költeményben sok reflexiót találni elszórva, miért bántanának azok éppen itt, ahol mintegy a lecsüggedt, elfásult Balázs világfelfogását tükrözik?

Arany László a léleknek sok oldalát foglalkoztatja. Ő nem hagyná kielégítetlenül az olvasók egy osztályát sem, kiket egy angol kritikus így jellemez: „A műveletlen csak azt kívánja, hogy lásson valamit történni; a finomabb izlésű már érezni is kíván; a kiképzett finomságu pedig elvárja, hogy reflektálhasson.” Arany László reflexióit leírásokkal élénkíti, s leírásaiból gyakran reflexiót fejt ki. A kettő mintegy összeolvad nála. Reflexiói épen úgy foglalkoztatják érzésünket, mint eszünket, s mindig képeket idéznek elénk.

A *Déliábok* hősében legszebbek a magány leírása s a szerelemé.

Alakja olykor nyájas esti szél,
Máskor vihar, villámmal vemhezett;
Ma kis madár, hízelve gögicsél,
Holnap vadállat, vérre éhezett;
Büszkén szülemlik, mint egy életcél,
Meghal, mint egy muló emlékezet;
Szülője: ábránd s néha unalom,
Szülöttje: a legtöbbször fájdalom.

Különösen egy reflexió tér gyakran vissza nála: a vanitatum vanitas gondolata, melynek hangjára széled az önbizalom, lebágyad a remény, s meg-meglegyint az elmulás szele.

Itáliának ama nagy tavaszán, midőn az Álpok-szülötte szellő a szabadság zászlaját lengette Balázs felett, a milanói dóm „égre küzdő száz jegece”

Mikéntha szólna: üzd csak, üzd te messze,
Szegény nép, álmodat, mig tart hited.
Sok ily izgalmas órát éltem én,
Tudom, hogy hervad el majd e remény.

A tűnő idő nyomán járó feledés s az ember lankadó figyelme van rajzolva a II. és III. rész végső versszakáiban is.

E harmadik rész befejező szakasza különösen fontos. Angolországi útjának benyomásai lepik meg a költőt; a külvárosok népe tűnik elébe s mig nyomorukat erős kézzel festi, nálunk először ad hangot a szociálpolitikai eszméknek, annak a nemes emberszeretetnek, melyet emelkedett szivekből semmi sem képes kiirtani, sem a félreértések, sem a veres nyakkendőös népizgatók visszaélései. A keresztyéni szeretet ez, hit helyett társadalmi alakban, mely bölcselő iratokban, költői szivekben és forradalmak viharai közt vissza fog térni mindaddig, mig lesznek, akik

embernek születve, nem élhetnek emberhez méltón. E hangnak azóta sem akadt párja költészetünkben. Kiss József a *Tűzekben* forradalmi és sokkal kozmopolitább szellemben szól, mint Arany László, kinek költészetét éppen az jellemzi, hogy modern nyugati szemmel lát s régi magyar szívvvel érez. Ez legjellemzőbb vonása költészetének. Szíve mintha csak atyja szíve volna, de az eszmék, melyekért lelkesül s melyeket kifejez, a megújuló nyugati világ eszméi, hol csöndes átalakulás foly, melyet csak ifjú szív lát, az öregek nem is sejthetnek.

Arany Lászlónak minden során érzik, hogy bármily erős is lelki rokonsága atyjával, felfogásuk között egy egész emberöltő fekszik. Ez egyik fő különbség az atya és fiú költészete közt, hogy ennél új, most születő eszmék jutnak kifejezésre, az összekötő kapocs pedig az, hogy nemzeti érzések egyaránt erős.

S még akadtak, akik őket azzal gyanúsították, hogy az atya segített fiának. Rágalom balga koholói! Nem vették észre, mily dicséret a költőre, ha művét atyjára méltónak mondják s mily higvelejüknek mutogatják magukat, nem véve észre az óriási különbséget, mely kettejük eszmeköre, jellemzési módja és hangjok között van.

Az ostoba emberek rendesen rosszak is s a rosszak ostobák. Csakis így mondhatni ilyet rólok, akikben egyaránt nagy jellem lakott. Arany László sohasem használta ki atyja nevét, inkább ő hozott annak áldozatot.

Elfrida diadalmakor magát atyját lepte meg legjobban a jeligés levél kiviláglott titka s e meglepetés csaknem könnyekig megindította. Jól esett neki, hogy fia ennyire az ő lelkét örökölte s a boldogság humorával írta sógorának, Ercsey Sándornak (1867. febr. 23.): „Arany Laczi közelebbi bravourja nem lepett meg egy kissé? Engem nagyon. Im én beadom financiernek, hogy legyen praktikusabb ember, mint az apja, s egyszer csak kipattan, hogy poéta! De már nem lesz belőle semmi.“

A *Délibábok hőst* is titokban írta s midőn a mű koszorút nyert, a jeligés levélben nem volt név, csak egy sor írás, mely az elnyert pályadíjat az írói segélyegyletnek utalta ki. A mű névtelenül jelent meg is, de a szerző neve lassankint mégis kiszivárgott s később az irodalomtörténeti tankönyvek az átvett részletnél közölték is azt, ami ellen Arany nem tiltakozott.

Arany Lászlónak utolsó költeménye is azt mutatja, mily távol állt egymástól kettejük költészete.

Arany László a *Hunok harczát* szerette leginkább munkái között, ezen később is javíttatott egyet-mást. Bizonyára ez leg-sajátosabb alkotása. Első felében az Attila halála után kitört testvérharcz éjjelét festi, midőn a megölt hun és gót vitézek szellemei megelevenülnek, s árnyaik a felhők magasában vívják tovább engesztelhetetlen, örök tusájokat. Kaulbach híres képének diadalmas párja e költői festés. E részben Arany László nyelvének erejére, az ódonság varázsára, a tömegek rajzára nézve kitünőt adott s e művében oly költői nyelvet és szólásokat találni, oly zengő alexandrinokat, oly festői leírást, s az egészen annyi emelkedettség és fenség, annyi lélek és méltóság ömlik el, hogy atyjára emlékeztet. De kifejlésében mily új, mily modern e költemény! A második rész az ipar háboruját festi, midőn a föld gyomrában, gyárak üregében, gépek kazánjában foly a harcz. S megint megszólal nemzeti erős érzése, hogy ez a nemzet ezt a harczot is kibírja, ha józan észszel, akaraterővel övezi fel magát.

Ime, lelkének aeol-hárfáját megint nyugati szellő csendíti meg. Ő megértette korát, megérezte a jövődőt s komoly lantján ezek eszméit pendítette meg.

Macaulay Ariostónak kedves regéjét idézi egy tünderről, ki néha csuf kigyó alakjában bujdosott. Akik ily állapotában bántalmazták, azokon bosszút állott később, mikor gyönyörű tündér alakját öltötte magára, akik pedig megszánták, védték, azokat gazdagon megjutalmazta, minden kívánságukat teljesítette. Macaulay a szabadságra alkalmazza e mesét, de illik az életre is. Aki figyelemmel van az egymást váltó, egyhangu napokra, az előtt később egy időszak költői képét öltik fel. Napok töredezett szavaiból kialakul a korszak dallama. Arany László hallotta és megértette a maga korának dallamát.

Más nemzetek irodalomtörténetében alig lehet párja annak a nagy útnak, melyet költészetünk e század első hat tizedében megtett. Régibb irodalmunkban csak három klasszikust találni, Balassit, Zrinyit és Mikest, az első kettőt a költők, az utóbbit az írók között. A maga korában egyikök sem hatott. Zrinyi hatalmas költői erejét háttérbe szorították a kisebb tehetségű Gyöngyösi könnyed szerelmi történetei s tetszetős cziczomái, Balassi költeményeit csak 1874-ben találták meg, Mikes leveleit is csak 1744-ben adta ki Kulcsár István. E század elején nem volt magyar költői alkotás, melyről a külföldnek tudomása lehe-

tett volna. Még nemzeti énekünk, naiv époszunk sem volt, s hagyományaink feldolgozatlanul sárgultak olvasatlan krónikák lapjain. A mult század úttörői után Berzsenyi és Csokonay álltak elő, mint nagyobb költői tehetségek, de közönségük jóformán csak barátjaikból állott, bár Csokonaynak néhány dala átszállt a nép ajkára is. Nagyobb hatást csak a Kisfaludyak értek el, de Sándor Veit-Weber német regéit dolgozta át s Károlynak inkább hazafi érzése, mint művészete szerezte diadalait s szorította háttérbe Katonát. Őket Vörösmarty szárnyalta túl, kit nyelvének ereje klasszikusaink közé emelt. Az ő formára még idegen, de tartalomra és érzésre magyar époszai pótolták, annyi hiu kísérlet után, elveszett ősmondánkat. Magyar ritmussal a rokon, de költőibb hun-mondákat elevenítette fel Arany János, megteremtve hiányzó nemzeti époszunkat. A magyar középkor költői képét is neki köszönjük. Eötvös és Kemény prózája mellett az ő balladáit s Petőfi dalai ama kincsei költészetünknek, melyeket a régibb és nagyobb külföldi irodalmak e körbe tartozó remekei sem homályosítanak el. Így e század pótolta mintegy kilencz század költői mulasztását, s egyszersmind a külfölddel egyenlő rangra emelte újabb irodalmunkat. Sőt a hatvanas években a legmodernebb nyugati eszmék is fölhangzottak költészetünkben, mely így rövid hetven év alatt megjárta a nagy utat a honszerző époszoktól a modern társadalmi eszméig.

Ez eszmék Arany László lantján szólaltak meg először. Ő megpillantotta a jövő költészetét—és elhallgatott. Megállt Nebo hegyén.

Mi hallgattatta el? Bizonyára nem az oktan gyanúsítások, bár rendkívül érzékeny volt, sem a méltánylat hiánya, mert kevés ifju költőt fogadtak annyi elismeréssel, mint őt. Kisebb költeményeket sohasem irt, irtózott attól, hogy kiálljon

mint színész: no jer közönség,

Lásd, hogy' szomorkodom . . .

Hosszabb munkáktól talán hivatalos elfoglaltsága is visszatartotta, melynek atyjától örökölt lelkiismeretességgel tett eleget. Nem fejthette ki erejét egészen, félig pedig semmit sem akart cselekedni. Az ifjukor hevületei is elmúltak s családi békéje elringatta lelkét. Vajon tévedett-e, ha inkább akarta életét csöndben, költőin élni át, mint új izgalmakat keresni költői tárgyakul?

Ennyi, ami munkáiból és életéből bizonyosnak látszik. S ki vállalkoznék az irodalmi-kopó lelketlen szerepére, hogy

saját találgatásai nyomán szimatolva, hazug okokat csaholjon? Hozzávetéseknek nincs helye, midőn az író halott s téves találgatásaink ellen nem védekezhetik.

Bizonyára nem munkakedve hagyta el, hiszen számos prózai munkát irt ez után is, sem költői ere nem apadt ki, mert prózáiban sok a költői hely. Csak még mélyebben vonult magába s munkáit is talán azért nem adta ki ujonnan, hogy lelkét ne fürkészhessék idegenek. S most volna-e joga bárkinek is fürkészni hallgatag életét, midőn ő már levetette halandósága köntösét, s a szív, melyben oly sok érzés lakott, érzéketlen, a szem, melyből egy nagy jellem tisztasága s igaz költészet sugárzott, örökre zárt, a kéz, mely annyit dolgozott, pihen.

E kéz nem volt dologtalan azután sem, hogy lantját letette. Prózát később is irt, s tolla ott is nem egyszer vesz költői lendületet. Prózáját higgadt gondolkodás és világos előadás tüntetik ki. Stílje komoly, de sohasem fárasztó, s ritkítja párját a tekintetben, mint kelljen bonyolult kérdéseket egy-két lapon logikusan megoldani és világosan megértetni. Mindig szigoruan tárgyánál marad s személye sohasem lép előtérbe a tárgy rovására, mint újabb íróknál gyakran tapasztalhatni. Finom tapintattal választja meg a kifejezések legtalálóbbs árnyalatát s Kossuthot is szigoruan meg tudja bírálni anélkül, hogy akár az ő emlékét, akár kegyeletünket sértené. Mint költészetében, itt is előtérbe lép érzéke a közgazdasági eszmék iránt, nem csupán politikai és közgazdasági tanulmányaiban, hanem beszédeiben és utirajzában is.

Prózai munkái részint irodalmi és nyelvészeti tanulmányok, részint történeti és közgazdasági értekezések, végül kisebb bírálatok, melyek a *Budapesti Szemlében* láttak napvilágot. Mindezeket csak röviden érinthetjük, ha nem akarunk kivonatolásukba bocsátkozni.

Írói jellemrajzait finom megfigyelés és komoly méltánylat emeli ki. Nem esik a tanulmányírók szokott hibájába, kik rendszeren túlnagyítják hősüket. Azért nem hideg bíró; őt magát is felindulás fogja el, midőn Lermontov rövid és viszontagságos életét vázolja s hangja elégiai szint nyer, midőn emlékbeszédet tart Bérczy Károly, e csaknem egészen elfeledt derék író fölött, kinek Anyegin-fordítása s *Gyógyult seb* című beszélye a maguk nemében a legjobb művek közé tartoznak irodalmunkban.

Tanulmányai közül *A magyar politikai költészetről* című akadémiai székfoglalója volt, a *Magyar népmeséinkről* szóló a

Kisfaludy-Társaságba beköszöntője. Amabban azt vizsgálja, mily érzelmek dobogtatták a multban költőink szívét, ez máig a legjobb tanulmány népmeséinkről. Beosztást is ujat állít fel; nagy gondot fordít a mesék vándorlására, átalakulásaira, figyelembe véve a külföldi gyűjteményeket, sőt költői átdolgozásukat is; amellet nem csupán a gyűjtemények anyagát, hanem a folyóiratokban elszórt egyes meséket is folytonosan szem előtt tartja.

Az irodalmi és nyelvészeti tanulmányok közt mintegy közép-helyet foglal el dolgozata *A hangsúly és rhythmusról*. Ő maga függelékül kívánja tekintetni atyja tanulmányához *A magyar nemzeti versidomról*, s e czikk egy észrevételéből indul ki. Bár töredékben maradt, így is nagybecsű. A költői rhythmusról és hangsúlyról szólván, éppen annyira tartozik a költészet, mint a nyelvtudomány körébe. A kettő szoros kapcsolatban is van, mert a rhythmus a hangsúly elhelyezkedésén alapul, s viszont a hangsúly a rhythmusban szilárd pontokon jelenik meg. Fejtegetéseinek eredményét három pontban foglalja össze: 1. hogy hangsúlyos szótagokat nem szokás egymás mellé tenni, hangsúlytalanból sem háromnál többet, 2. ellenkező esetben a negyediket már egy könnyű hangsúly emeli ki, mely néha 3. szó közepén használatos. E három törvény, melyeket részben, de zavarosan és rendszer nélkül, már Fogarassy is említett, s melyeket Arany László új alapon és rendszerbe foglalva ad elő, nem egyéb, mint a közbülső hangsúly, — talán másodhangsúly-nak nevezhetnők — a négyszótagos izület és a hangsúly változóságának sajátsága.

Mindez szoros kapcsolatban van a verstannal, mert a rhythmus nem más, mint a hangsulynak egyenletes időközökben ismétlődése.

Fájdalom, Arany László ez eredményeket nem alkalmazta a rhythmusra, mert munkája itt megszakadt. Megteszi-e más ő utána, kérdés. Mindenesetre nyereség lett volna, ha ő maga folytatja vizsgálódásait.

Egyéb nyelvtudományi cikkei is nagyon értékesek, de előadásának megértető ereje sehol sem tűnik jobban elő, mint e sokat vitatott kérdés vizsgálatánál.

Történelmi és közgazdasági tanulmányaiban ritka eleven megfigyelés, higgadt megfontolás és biztos ítélet uralkodik. *Mahomet* essayje jeles idegen munkák nyomán készült. Sokat olvasott róla s a biztos adatokból rajzolta meg képét. Külföldi

folyóiratokban gyakran látni efféle összefoglaló tanulmányokat, nálunk az erős, szinte túltengő írói becsvágy kevesli az ilynemű munkát. Pedig épp ez eset mutatja, mily jó szolgálatot tehet egy-egy ily cikk a szakirodalomtól távolesők kezében.

E téren legnagyobb műve névtelenül külön kiadásban is megjelent tanulmánya *A magyar emigratio mozgalmairól*. Kossuth iratainak első három kötetét ismerteti ebben, de az ismertetés tanulmánynyá bővül. Összeveti az ellentmondó helyeket, s erős ítélettel és biztos vonásokkal rajzolja a sokat hányatott emigránsok törekvéseit, fáradozását, kik lázasan dolgoztak odakinn, míg a nemzet itthon tetszhalálba süllyedt.

Igazságérzete tapintattal, ítélő ereje hazafias kegyelettel párosul, mikor azokról ír, kik az itthon elfojtott tűz parázsát odakinn meleg lehellettel élesztgeték. Ítéletét éppoly kevésbé befolyásolja kegyelele, mint ahogy ezt nem csökkenti törekvéseik eredménytelensége s az ő politikai meggyőződésének eltérő iránya. Senki sem kerülte inkább a kevésre vagy tulbecsülés végleteit, mint ő, aki önmagát is teljes biztossággal ítélte meg, világosan látta helyzetét s erejét ismerte. Erre mutat két politikai beszéde is, melyeket szülőhelyén, Szalontán mondott, midőn 1887-ben képviselőnek választották. E beszédeket olvasva szinte látni magas, erőteljes alakját, amint nyugodt tekintettel, a meggyőződés erős hangján nem közjogi sérelmeket, hanem közgazdasági és közművelődési teendőket emleget s nagy ígéretek helyett puritán egyszerűséggel csak annyit mond: „A haza ügye első lesz előttem mindenkor és mindenek felett. Ezt nem rendelem alá semminek, ennek alárendelek mindent.” Ez az ő programja s felesküvése ennyi: „Én eddig olyan iskolába jártam, ahol kötelességét teljesíteni az ember megtanulja.” S második beszéde valóban nem egyéb, mint az elsőnek igazolása.

Közgazdasági értekezést csak egyet írt, az angol földosztó pártról, Stuart Mill „Földbirtoki reform-egylete”-nek programját bírálva. De minden munkájából erős közgazdasági érzék tűnik elő, még a *Törökföldi vázlatok* finom, színes leírásaiból is. Tisztán látó szemmel ismertetvén a Balkán állapotát, nem mulasztja el szemökre lobbantani politikusainknak, hogy a Balkánt, mint fejlődő iparunk piacát, elvesztették s kiszolgáltatták az angol kereskedelemnek. A gőzgépektől a gyufaig minden angol gyárak neveit látni, pedig e helyet a mi fejlődő iparunk lett volna hivatva elfoglalni. A hazafias érzés ily felbuzdulása fejezi be ez

utirajzot, melynek néprajzi és történelmi érdekét még neveli a leírások szépsége s a nyelv zengzete. Az essay stílusának elevenségét, hajlékonyságát, sokoldalúságát legkifejlettebben abban a cikkben találni, mely a nyugati világ mai viszonyaira vet átható tekintetet.

A kisebb bírálatok történelmi művek s politikai röpiratok ismertetésén kívül főként magyar költők fordításainak ellenőrzéséből s a Lehr-féle Toldi-magyarázatoknak méltánylásából s itt-ott némi helyreigazításából állanak.

Ily kis cikkeket mindvégig irt, főként ha atyjáról mondtak valamit, amit helyreigazíthatott. Atyját rendkívül szerette s szeretetébe a műértő csodálata vegyült költészete iránt. Ő rendezte hagyatékát s összes munkáinak nagy kiadását. A hátrahagyott iratokat tájékoztató bevezetések- és jegyzetekkel látta el, melyek sok becses adatot tartalmaznak Arany János utolsó éveit illetőleg. Ő eszközölte a balladák illusztrált kiadását s 1897-ben közreadta Katona *Bánk bánját* atyja jegyzeteivel.

Szeretettel volt atyja barátai iránt, kiknek barátsága mintegy örökségképpen átszállott reá s az irodalom iránt, melynek szeretetét is mintegy örökségül hagyta rá apja.

Tudományos és irodalmi társulatok gyakran igénybe vették tehetségét. Sokszor tagja volt az akadémia és Kisfaludy-társaság hírláló bizottságainak, elnöke volt a Franklin-társulatnak, igazgató-bizottsági tagja az írói segély-egyletnek, melynek tőkéjét többször gyarapította alapítványokkal, még halála után is, összes költeményei első kiadásának tiszteletdíjával. Ő dolgozta ki a szerzői jogról szóló törvényjavaslatot s alelnöke majd elnöke volt a szerző-jogi szakértő-bizottságnak, azonkívül presbytere a budapesti ref. egyháznak s tanácsbírája a dunamelléki egyházkerületnek s buzgón teljesítette kötelezettségeit, melyeket föld hitelintézeti igazgatósága rótt rá.

Költői kedélye nem hagyta el soha. Piroska halála után is egy költői művet irt, elégiát prózában *Piroska és édes anyja emlékéül*. Nem volt ez a közönségnek szánva, csak a rokonok és barátok közt való szétosztásra. Mégis fájna, ha hiányzanék munkái közül. Piroska és édes anyja Arany János unokája és leánya volt, alakjaikat az ő költészetének tündérfátyla vonja be, sorsuk az ő sorsához tartozik. Amellett ez elégián oly igaz érzés s oly költői emelkedett hang ömlik el, minőt verses művekben is ritkán találni.

Lelkének költőiségét nemcsak munkáiban, az életben is megőrizte mindvégig. Szívesen tett jót, ha erre alkalma nyílt s falusi jószágán a tanya népének gondviselése volt.

Művészi alkotások gyönyörrel töltötték el szívét s a természet is, melynek szépségeiben mindig a költő lelkével merült el.

Sokszor lehetett látni a budai hegyekben, vagy a Gellért-hegy ormán. Nézte, amint kigyultak a lámpák s a város felett a sötét esti levegőben homályos fényű szalagokban kirajzolódtak a kivilágított utcák csíkjai. Nézte a városra boruló alkonyt, melyet ő irt le nálunk először. S hallgatta az élet százhangú zaját, melynek ő adott először hangot költészetünkben. Aztán elment s alakja beleveszett a fehér ködbe.

Az a zaj most is odahallik, pedig ő már nem hallja többet, de irodalmunk hangzavarából még mindig kihallatszik az ő erős hangja, pedig ő már nem szól többet. Elment, s alakja beleveszett a fehér ködbe.

Elment atyjához, akit úgy szeretett s kinek sírhantjára fiatal tölgyek hullatják sárga leveleiket. Hamvai együtt porlanak atyja hamvaival s nevét atyjáéval együtt fogja emlegetni az irodalomtörténet, midőn e század jeleseiről megemlékezik. Ha rövid költői pályáján nem fejlődött is oly nagygyá, mint atyja, mégis kiváló költő és író s embernek, ami mindennél többet ér, éppen oly szigorú erkölcsű, oly kötelességtudó és nemes volt. Halálával egy egész élet ért véget, mely nem fejlődhetett többé, de tarthatott volna tovább, jóval tovább s bár tartott volna is.

Nemes életének szép emléke fenmarad egy emberöltőn át, írói munkásságának hatása sokkal tovább. Az irodalmi és nyelvészeti tanulmányokkal foglalkozók fel fogják keresni gondos és világos munkáit, a történetíró egy korszak költői képét és kritikáját találja költeményei- és essay-iben; költői művei nem veszthetnek érdemökből, mert egy korszak eszméi és hangulata nyerne bennök kifejezést s egy nemes szív és nagy tehetség tiszta költészete.

